

Ә. Сейдамағ*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*E-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

ГАЗЕТ ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ӘСЕРЛІЛІГІ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қазақ тіл білімі ғылымында, қазіргі жазба тілдің қоғамдағы қызметі мен әлеуетін анықтау мақсатында жаңаша зерттеулер жүргізілуі қажет. Мерзімді баспасөз тілі – қоғам мен билікті байланыстырушы, коммуникативтік-ақпараттық қызмет атқарушы, жазба тілдің жарқын көрінісі ретінде өзекті нысан. Сондықтан тілдегі өзгерістер мен тілдің даму динамикасын газет лексикасы арқылы сараптау маңызды. Газеттің маңызды құрылымдық бөлігі – газет тақырыбы. Газет тақырыбын тілдік тұрғыдан талдау газеттің хабар жеткізу және әсер ету функцияларын ескере отырып жүргізілуі қажет. Журналистер сөйлеу субъектілері ретінде жоспарланған коммуникативті мақсаттарды толық жүзеге асыра алатын әртүрлі тілдік құралдарды қолданады. Газет тақырыбының міндеті – мәтін композициясының негізгі элементі ретінде оқырман қабылдауына әсер етіп, қызығушылығын ояту. Осы мақсатқа жетуде көбіне прецедентті мәтін мен прецедентті есім қолданылады. Мақалада газет тақырыбының әсерлілікке ұмтылысы және лексика семантикалық ерекшеліктері қарастырылды.

Тірек сөздер: мерзімді баспасөз тілі, газет тақырыбы, әсерлілік, прецедентті мәтін, прецедентті есім.

А. Сейдамағ*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАГОЛОВКИ ГАЗЕТЫ И ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ

Аннотация. В казахской языкознании должны проводиться новые исследования с целью выявления потенциала и функционирования современного письменного языка в обществе. Язык периодической печати – актуальная форма общения общества и власти, коммуникативно-информационная деятельность как яркое выражение письменного языка. Поэтому важно анализировать изменения в языке и динамику развития языка с помощью газетной лексики. Важной структурной частью газеты является газетный заголовок. Заголовок в газетном дискурсе призван реализовать его основные функции: воздействующую, оценочную и информационную. Журналисты как субъекты речи используют различные языковые средства, которые наиболее полно могут реализовать запланированные коммуникативные цели. При этом особое внимание отводится заголовку, который, будучи одновременно и компонентом текста, и самостоятельной единицей речи, должен привлечь внимание адресата к публикации, побудить его к

прочтению опубликованной информации. Очень показательны в этом плане заголовки – прецедентные тексты, а также прецедентное имя. В данной статье рассмотрены эффективность заголовка газеты и семантические особенности лексики.

Ключевые слова: язык периодической печати, заголовки газет, эффективность, прецедентный текст, прецедентное имя.

A. Seidamat*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

THE EFFECTIVENESS OF THE NEWSPAPER HEADLINE AND SEMANTIC FEATURES OF THE VOCABULARY

Abstract. New research should be conducted in Kazakh linguistics in order to identify the potential and functioning of the modern written language in society. The language of the periodical press is an actual form of communication between society and government, communicative and informational activity, as a vivid expression of the written language. Therefore, it is important to analyze changes in the language and the dynamics of language development using newspaper vocabulary. An important structural part of the newspaper is the newspaper headline. The headline in the newspaper discourse is designed to realize its main functions: influencing, evaluative and informational. Journalists, as subjects of speech, use various linguistic means that can most fully realize the planned communicative goals. At the same time, special attention is paid to the title, which, being both a component of the text and an independent unit of speech, should attract the attention of the addressee to the publication, encourage him to read the published information. The headings are very indicative in this regard precedent texts, as well as a precedent name. This article examines the effectiveness of the newspaper headline and semantic features of the vocabulary.

Keywords: Language of the Periodical Press, newspaper title, impression, precedent text, precedent name.

Кіріспе

Бүгінгі таңда мерзімді баспасөз тілі – қазіргі қазақ жазба тілінің қоғамдағы рөлі мен қызметін айқындайтын бірден бір көрсеткіш. Бұған мерзімді баспасөз тілінің қоғамдық өмірдің түрлі саласында бұқара мен билікті байланыстырушы және еліміздің саяси-экономикалық, мәдени өмірінен ақпарат беруші қызметтері дәлел. Сонымен қатар мерзімді баспасөз тілінің тағы бір ерекшелігі – ұлттық әдеби тілдің толығына ықпал ете отырып, әдеби тілдің лексика-грамматикалық жүйелеріндегі даму ерекшеліктерін көрсете алуында (Өлкебаева, 2014: 71). Ұлттық әдеби тіл жазба әдебиеттің дамып, стильдік саралануының негізінде қалыптасты. Сондықтан ұлттық әдеби тіліміздің дамып, жетілуі ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ баспасөз тілінің қарқынды дамуымен тығыз байланысты. Қазақ тіл білімінде мерзімді баспасөз тілінің фонетика-орфографиялық, грамматикалық, жанрлық стилистикалық ерекшеліктері Б.Әбілқасымовтың, С.Исаев еңбектерінде қарастырылды. Б.Әбілқасымовтың зерттеулерінде алғашқы қазақ газеттерінің тілі «Дала уәләяті» мен «Түркістан уәләяті» газеттерінің тілдік ерекшеліктері талданды. «Қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөздеріміздің

даму бағытын ұлы ағартушыларымыз Ыбырай, Абай белгілеген жаңа ұлттық жазба әдеби тілдің бұрын болмаған стильдерін қалыптастыруда және оны лексикалық, грамматикалық жағынан нормалауда белгілі роль атқарды» (Әбілқасымов, 1971: 41). Ал газет тілі лексикасының мәселелері А.Алдаштың «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» атты кандидаттық диссертациясында, мерзімді баспасөз мәтіндерінің прагматикасы Қ.Есенованың зерттеуінде қарастырылды. А.Алдаш мерзімді баспасөз тіліндегі жаңа қолданыстар жайында: «Бүгінгі таңдағы оқырманға күнделікті баспасөз беттерінен, радио мен телехабарлардан, ғылыми әдебиеттен, тіпті көркем әдебиет кітаптарынан жүздеген соны сөздер, тосын тіркестер немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада жұмсалып отырғаны жақсы сезілетіндігіне мән берген (Алдаш, 1990: 4) Аталмыш еңбектер мерзімді баспасөз тілінің бірқатар мәселелерін қамтыған ізденістердің алғашқы бастамалары болып, газет тілінің стилистикалық, құрылымдық, тіл мәдениеті салаларымен байланысты зерттелуіне негіз болды. Атап айтқанда, мерзімді баспасөз тілін функционалды стильдің маңызды тармағы ретінде қарастырған О.Бүркітовтің «Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі» атты кандидаттық диссертациясы, газет мәтіндерін кеңірек талдаған Р.Сыздық, Б.Шалабаевтың «Көркем тексті лингвистикалық талдау» сынды еңбектері жарық көрді. Берілген еңбекте көркем мәтінді тілдік талдаудың әдістемелік негіздері түсіндірілді. Профессор Р.Сыздық мәтінді тілдік талдауда лексика-семантикалық ерекшеліктеріне мән берудің маңызы хақында: «Тілдік талдаудың негізгі объектісі – шығарманың сөздік құрамы. Сөздік құраммен жұмыс жазушы қолданған сөздердің мағынасын ашып, айқындау үшін қажет» екендігіне тоқталады (Сыздық, 1989: 6). Зерттеулер қазақ әдеби тілінің дамуы мен толығын, қоғамдағы қолданысына қатысты біршама мәселелерді айқындауға жол ашқан еңбектерге айналды. Мерзімді баспасөз тілінің құрылымдық жүйесі мен лексикасының зерттелуін сөз еткенде Б. Момынованың «Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы)» еңбегіне ерекше тоқталғанымыз жөн. Берілген еңбекте газет тілі лингвопрагматикалық аспектіде қарастырылып, газет тақырыптарының да бірқатар мәселелері айқындалды. Келтірілген деректерден газет тілі – ұлттық әдеби тілдің әлеуеті мен бүгінгі жайынан хабар беретін, тілші мамандардың ұдайы жүгінетін зерттеу нысанына айналғанын түйіндей аламыз. Сондықтан газет тілінің маңызды құрамдас бөлігі, газет тақырыбының әсерлілігі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері ұдайы назарда ұстауды және лингвопрагматика, психоллингвистика, этнолингвистика аясында қарастыруды қажет етеді.

Материал және әдістер

Қазіргі мерзімді баспасөз тіліндегі сөз қолданыс ерекшеліктерін анықтау мақсатында қазақ тілді ресми басылымдар материалдарынан газет тақырыптары іріктелді. Газет тақырыптарының мазмұнында прецедентті мәтіндер мен прецедентті есімдердің болуы ескерілді. Сонымен қатар лингвистикалық талдаудың нәтижесінде қорытынды шығарылмас бұрын осы тақырыпта зерттеу жұмыстарын жүргізген лингвист мамандардың еңбектеріне шолу жасалды. Ғылыми пікірлерді зерделеу және қорыту, тілдік фактілерді іріктеу, салыстырмалы талдау, лексикалық түсіндірмелі талдау әдістері қолданылды.

Газет тақырыбының лексика-семантикалық ерекшеліктерін қарастыруда әлемдік лингвистикадағы стилистика мамандары профессор В. Костомаров пен профессор Г.Я. Солганик және олардың мектебі өкілдерінің, қазақ тіл білімінде публицистикалық стиль

және мерзімді баспасөз тілін зерттеуші ғалымдар – Р.Сыздық, Б.Әбілқасымов, С.Исаев, Б.Шалабаев, А.Алдаш, О.Бүркітов, Б. Момынованың көзқарастарына сүйеніш жасалды.

Әдебиетке шолу

Газет беттерінде оқырманның назарына бірден ілігетін газет тақырыптары визуалды ақпаратты қабылдауда маңызды қызмет атқарады. Әлем лингвистикасында, соның ішінде медиалингвистикада газет тақырыбының қызметі, құрылысы мен прагматикалық ерекшеліктері арнайы зерттеліп, когнитивті-функциональді аспектіде, лингво-семиотикалық аспектіде қарастырыла отырып, газет тақырыбы біршама зерттеулердің нысанына айналды. Орыс тіл білімі маманы Э. А. Лазарева газет тақырыбының өзектілігі жайында «Газет тақырыбы – мақаланы оқу немесе оқымауға тартатын ең басты белгі. Психолог мамандардың зерттеуінше оқырмандардың 80% тек газет тақырыптарына назар аударады» (Лазарева, 1989: 3) десе, зерттеуші Ю.А. Белова газет тақырыбының қызметіне нақты тоқталып, кеңірек анықтама берген. «Газет тақырыбы – газет мәтінінің арнайы қысқартылған, графикалық ерекшеленген бөлігі. Ол вербалды және бейвербалды тілдік құралдармен беріледі. Мәтінің ең бастапқы әрі негізгі элементі болып, мәтінді атаушы, мазмұнды болжаушы және қосымша ақпарат беруші қызметтерін қатар атқарады» (cheloveknauka.com). Газет тақырыбының мәселелері қазақ тіл білімі ғылымында да ғалымдардың прагматикалық ізденістеріне негіз болды. Көбіне зерттеу жұмыстарында газет тақырыбы «тақырыпат» терминімен алынып жүр. Қазақ тілді газет тақырыбының сипатына тоқталып, атқаратын қызметтерін талдаған Қ. Есенованың «Газет мәтінін қабылдаудағы тақырыпаттың қызметі» (2006), тақырыпаттың жекелеген тілдік немесе тілдік емес құралдардың қолданылу ерекшелігіне арналған Р.Т. Қожабекованың «Баспасөз бетіндегі тақырыптардың фразеологиялану ерекшелігі» (2002), Даулеткереева Н.Ж. «Газет тақырыптарындағы қайталамалардың прагматикалық қызметі» (2013), тақырыпаттың оқырман санасына әсері және прагматикалық қызметінің ерекшелігі сөз болған Г.К. Ихсанғалиеваның «Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм)» (2000) еңбектерін атауға болады. Аталмыш зерттеу жұмыстарына тоқтала отырып, қазақ тілді газет тақырыптарының құрылымы, лексикалық құрамы, стилистикалық ерекшеліктері әлі де жан-жақты, тереңірек талдауларды қажет ететініне көз жеткіземіз.

Газет тақырыбының прагматикалық қызметі ақпараттық-хабарлаушы қызметімен бірлікте жүзеге асатындығы мәлім. Прагматикалық қызмет адресаттың эмоционалды күйіне әсер етуді көздейді. Сондай-ақ адресанттың берілген жайтқа көзқарасы мен позициясынан да хабардар етеді. Қазіргі заманауи газет тілінде ақпараттық-хабарлаушы қызметтің аясында прагматикалық қызметтің күшейгендігін байқауға болады. Ғалымдар технологиялық прогресстің ақпарат алмасу процесін жандандыруы, қоғамдық-әлеуметтік дамуға, ақпарат тарату көздерінің де саясатына біршама өзгерістер әкелгендігін мәлімдеп жүр. Атап айтқанда, газет тілінің жаңа қолданыстармен толығы, экономикалық терминдердің біртекті, стандартталған (клише) сөз тіркестер тізбегін құрауы, ауызекі сөйлеу тілі лексикасының экспрессияны тудыруда молынан қолдануы т.б. Газет тіліндегі еркіндік газет тілінің лексикасын ғана қамтып қоймай, сонымен қатар фонетика, морфология, синтаксистік құрылымында да кездеседі. Кейде тіпті баспасөз тілінің қоғам санасына ықпалынан әдеби тілдің нормасын бұзушылық, қате қолданыстардың жаппай тарап жатқандығын да байқауға болады.

Жалпы тіл білімінде орыс тілді қазақ газеттерінің зерттелуі жайында біршама жұмыстар жарияланды. Соның ішінде газет тақырыбын басты нысаны ретінде алып қарастырған Д.С. Суrowаның «Заголовок как компонент публицистического (газетного текста) в прагматическом тексте» зерттеуінде газет тақырыбының прагматикалық қызметі реципиенттің қабылдауына әсер ете білу екендігіне нақты тоқталған. Сондай-ақ әсер етудің басты құралы ретінде экспрессивтілік танылады. Автор еңбегінде экспрессивтілік ұғымын коннотация, бағалаушылық, бейнелілік, эмоционалдылық, стилистикалық мағына ұғымдарымен тығыз байланыста қарастырған. Сонымен қатар, газет тақырыбының лексикалық базасын, оның құрылымындағы ерекшеліктерді талдаған зерттеудің бірі – М.М. Аймагамбетованың «Функционирование трансформированных фразеологизмов в заголовках казахстанских газет и новостных сайтов». Берілген зерттеуде газет тақырыбының лексикалық базасы тұрақты тіркестерден, мақал-мәтелдерден, сөйлеу клишелерінен т.б. құралатындығы және стилистикалық тұрғыдан кез келген тілдік құрал автордың әсер ету мақсатына қызмет ететіндігі дәйектелген. Сонымен қатар ағалымыш зерттеу жұмысында прецедентті есім мен прецедентті мәтіннің газет тақырыбында қолданылуына қатысты орыс тілінен нақты мысалдар келтірілген. Ал қазақ тіл білімінде газет тақырыбының лексика-семантикалық ерекшеліктерін Б.Момынова қарастырған. Зерттеуші газеттің ішкі құрылымдарына кіретін тақырып пен айдар мәселелеріне жеке тоқталады. Газет тақырыбын тілдік тұрғыдан талдау газеттің хабар жеткізу және әсер ету функцияларын ескере отырып жүргізілуі қажет екендігін ескертеді (Момынова, 2003: 45). Берілген деректерден газет тақырыбының прагматикасы қоғамдық-саяси дамудың ерекшеліктеріне байланысты өзгеріске ұшырайтындығы, және оны зерттеу әрбір тілдің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып қарастырылуы қажет екендігін байқағанды. Газет тілінің басты ерекшелігі жайында В.Г. Костомаров: «...особенности языка газеты определяются чередованием стандарта и экспрессии» (Костомаров, 1965: 456) деп көрсетті. Осы тұста лингвистикалық тұрғыдан газет тақырыбының маңызын сараптай отырып, газет тілінің негізгі лексикалық базасының құрамы газет тақырыбына тікелей қатысты екендігін қорытамыз.

Нәтижелер және талқылау

М.Н. Володина «Язык массовой коммуникации – особый язык социального взаимодействия» атты мақаласында БАҚ мәтіндерінің құрылымына, мазмұндық ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталып, заманауи БАҚ мәтіндерінің басты белгілеріне:

- 1) БАҚ-дағы тілдік коммуникацияның сандық және сапалық күрделенуі;
- 2) БАҚ-та әртүрлі әлеуметтік топтардың сөйлеу нормаларының көрініс табуы;
- 3) Публицистикалық стильдің демократиялануы және бұқаралық коммуникация тілінің нормативтік шекараларының кеңеюі;

4) БАҚ тілінің американизациялануын жатқызған (Язык СМИ, 2008: 22). Сондай-ақ бүгінгі газет тілінде тілдік бірліктерді талдап-талғап қолдануда сөз қолданыс еркіндігін байқаймыз. Берілген деректерден бұқаралық коммуникацияда, қазіргі публицистикалық мәтін түзуші автордың сөз қолданысында газет тілінің ақпараттық әсер ету функциясын күшейтуге және экспрессиялыққа ұмтылысын аңғаруға болады. Бұл ойымызды қазақ тілінің прагмастилистикасына талдау жасаған зерттеуші Д.Әлкебаеваның публицистикалық мәтіннің әсерлілігі жайында: «Публицистикалық және де басқа да ақпарат тілінде жаңа сөздер, тұрақты сөз тіркестері, окказионалды сөздер, контекстуалды, ситуативті түрлі сөйлем құрылыстары стильдік ауытқуларға ұшыраған

синтаксистік конструкциялар кездесетіндігін, адам түйсігінің (тақырыбының өзектілігін былай қойғанда) тыңдарманды әсерлілік күйге бөлейтін жаныңды толқытып, өзі әлі толық сезінбеген, әлі адам санасының бақылауы мен қабылдауын селт еткізер стилистикалық мәтіндерді ұшырастыруға болатындығына баса назар аудартады (Өлкебаева, 2014: 77).

Газет тілінің әсерлілікке ұмтылысы ең алдымен газет тақырыбының лексикасынан айқын байқалады. Газет тақырыбының әсерлілігі хақында С. В. Ляпун: «Имя текста в современной газетной публицистике отличается высоким экспрессивным фоном... Выполняя информативную и прагматическую функции, заголовок играет роль первой скрипки в тексте и во всем заголовочном ансамбле и служит ориентиром для читателя» (Заложная, 2010:48). Адресанттың адресатқа әсер етуі публицистикалық мәтінде экспрессивті тілдік бірліктерді қолдануы арқылы жүзеге асады. Экспрессивтілік ұғымы тілші мамандар тарапынан сөз семантикасымен бірлікте және сөз семантикасынан тысқары түсіндіріліп жүр. Ал біз өз кезегінде экспрессивтілікті тілдік бірліктердің прагматикалық әлеуетіне байланысты қарастырамыз. Себебі экспрессивтілік адресатқа әсер ету мақсатында тілдік бірліктерді таңдап, талғап қолдануда туындайды (Сурова, 2008: 8).

Белгілі бір оқиғаны баяндап, өзіндік баға беруде журналист маман әр түрлі тілдік құралдарға жүгінеді. Газет тақырыбының міндеті – мәтін композициясының негізгі элементі ретінде оқырман қабылдауына әсер етіп, қызығушылығын ояту. Осы мақсатқа жетуде көбіне прецедентті мәтін мен прецедентті есім қолданылады. Лингвистика ғылымында прецедент (praecedens латынша – алдыңғы, бұдан бұрынғы) – өткен заманда өзінің орны болып, халыққа үлгі-өнеге болған, халықтың есінде қалған немесе қазіргі уақытта ұқсас әрекеттердің негізі болатын оқиға (Совр.толк.слов.русс.языка, 2008: 58). Прецедентті есімдер мен прецедентті мәтіндерді тақырыпта қолдануда автор оқырманның берілген мәтінге қатысты аялық білімін негізге ала отырып, перлокативті әсер тудырғысы келеді. Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндердің санатына: философиялық және әдеби мәтіндерді, театр өнерін, кино өнерін, телевизия бағдарламаларын, ән мәтіндері, жарнамаларды және т.б. жатқызады. Сонымен қатар шығармалар «ұлттық жадыдағы» элементтерді құрайтын вербалды және бейвербалды шығармалар болуы мүмкін (Караулов, 1997: 44). Мысалға, құқық қорғау саласы қызметкерлерінің өз құзыретін асыра пайдаланбауға үндейтін, *Асыра сілтеу болмасын* (Айқын газеті, Қаңтар 15, 2022) деген мақала тақырыбы еріксіз оқырман санасында қазақстан тарихынан белгілі жағымсыз жайтпен ассоциацияланады. Еліміздің тарихында 1928 жылы 28 тамыздағы «Бай-қулактарды кәмпескелеу туралы» қаулы күштеп тәркілеуге ұласып, совет өкіметі ірі байлармен қатар орта шаруалардың малын да зорлықпен тар-тып алынғаны белгілі. Бұл советтік саяси науқан *«Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын»* дейтін ұранмен жүзеге асқан. . Осылайша берілген тақырыпта қолданылған прецедентті мәтін автордың оқырманға әсер ету қызметін толықтай орындап тұрғандығына көз жеткіземіз. Қазан аяқталып, қараша басталар тұстағы қара суықта бірқатар солтүстік қазақстан өңірінде жылу берілмеуі мәселесіне арналған *Күз болған соң кетті күйі* (Айқын газеті, Қазан 30, 09:30) мақала тақырыбы оқырманға ерекше әсер етеді. Аталмыш жолдар қазақ халқының бас ақыны Абай Құнанбайұлының белгілі мысалшы И.А.Крыловтан аударған «Шегіртке мен Құмырсқа» өлең жолдарынан алынған. Өлеңнің қысқаша мазмұнына тоқталсақ, ала жаздай асыр салған шегірткенің, күз келіп, күн суытқанда, ішерге тамақ, паналауға мекен таппай қиналғаны баяндалады. Автор өлең жолдарын тақырып қылып беру арқылы, қалың оқырманға шегірткенің күйін кешпеу үшін ертерек қамдану керектігі жайында ойтүрткі салып отыр. Келесі

прецедентті мәтін *Аузы-мұрны жоқ отау* (Айқын газеті, Қараша 16, 06:30) мақала тақырыбы кішкентай баладан ересек кісіге дейін белгілі, халық ауыз әдебиеті үлгісі *Айдалада ақ отау*, *Аузы-мұрны жоқ отау* атты жұмбақтан алынған. Берілген мақалада Солтүстік Қазақстан облысына қарасты Шал ақын ауданының орталығы Сергеевка қаласында қараусыз қалған ескі үйдің қалпына келтірілу жұмыстарының шикілігіне қатысты мәселе қозғалған. Мұнда да автордың оқырман қабылдауына тілдік құралдар арқылы әсер етудің керемет үлгісіне куә боламыз.

Жоғарыда келтірілген газет тақырыптарындағы прецедентті мәтіндер саяси үндеу, әдебиет мәтіндері, халық ауыз әдебиетіндегі жұмбақтар т.б. дереккөздерден алынған. Аталмыш прецедентті мәтіндердің мән-мағынасы тек қазақ ұлты танымна сәйкес, ұлттық кодталған ақпаратты қамтиды. Мұндағы автор көздеген басты мақсат – оқырманның тарихи жадында сақталған аялық білім қорына арқа сүйеу. Сонымен қатар газет тақырыптарындағы прецедентті мәтіндер адам санасындағы әлеуметтік және мәдени стереотиптерді қозғау арқылы әлеуметтік-саяси және тарихи маңызы бар оқиғалардың оқырман жадында қайта жаңғыртылуына әсер етеді. Осылай газет тақырыптарындағы прецедентті мәтіндердің ақпарат беру қызметімен салыстырғанда эмоционалды-экспрессивтік әсер ету қызметінің басымдығын байқаймыз.

Прецедентті мәтінді мақала тақырыбы ретінде қолданудың тағы бір ерекшелігі – мәтіндерді автор мақсатына лайықтап интерпретациялау, өзгерту жиі кездеседі. Прецедентті мәтінді өзгерту процесі, көбіне, мәтін компоненттерін өзгерту, қысқарту немесе жаңа сөзбен толықтыру арқылы жүзеге асады. Аталмыш өзгертулер жекелей немесе комбинация түрінде кездесуі мүмкін (Чернобривец, 2015: 111).

Газет тақырыптарында прецедентті мәтіндерді өзгертпей түпнұсқасында қолданудан гөрі, берілген мәтіннің трансформацияланған, мәтін компоненттерінің газет мақаласының мазмұнына сай етіп өзгертілген нұсқасы да қолданылады. Бұл құбылыстың басты себебі – оқырман назарын шығармашылық өңделген, модификацияланған прецедентті мәтіндер көбірек тартуымен түсіндіріледі (cyberleninka.ru). Ресейлік ресми басылымдарда аталмыш прецедентті мәтіндерге: «Какой парад без карабина» (06.04.2020) – ср.: «Какая песня без баяна» (О. Анофриев). В статье сообщается о подготовке к празднованию 75-й годовщины Великой Победы на Каспийской флотилии. Во время репетиций особое внимание уделяется упражнениям с самозарядными карабинами Симонова образца 1949 года – неизменным атрибутом Почетного караула и команд линейных (cyberleninka.ru);

«Мы в такие летали дали» (07.12.2020) – ср.: «Мы в такие шагали дали» (А. Макаревич. «Синяя птица»). Замена глагола оправдана тем, что в материале рассказывается об окончании учебного года личным составом смешанного вертолетного полка морской авиации Балтийского флота (cyberleninka.ru) атты мысалдар келтірілген.

Ал қазақ тілді ресми басылымдарда трансформацияланған прецедентті мәтіндерге: Мысалы, Баға, қайда барасың? (Айқын газеті, Қараша 19, 07:20) атақты зар заман ақыны Дулат Бабатайұлының «Аяғөз, қайда барасың?» өлеңінің бір компонентін өзгерту арқылы жасалған. Автор тарапынан «Аяғөз» өзенінің атауын «баға» сөзімен алмастыруы мақала мазмұнынан хабар беріп, газет тақырыптарының қызметін мүлтіксіз атқарып тұр. Мақалада қоғамды толғандырған азық-түлік бағасының қымбаттауы мәселесі көтерілген. Тақырып оқырманға әсер ету функциясын толықтай орындап, өлең жолдарымен еш кедергісіз ассоциацияланып тұр. Көшкендер қайтып келмейді (Айқын газеті, желтоқсан 28, 2021) деген фразалық тіркеспен берілген мақала тақырыбының әсерлілігі де өте жоғары. Себебі берілген прецеденттік мәтін Бердібек Соқпақбаевтың

«Өлгендер қайтып келмейді» романының атауын еске түсіріп, байланысып тұр. Сондай-ақ Субсидияның да сұрауы бар (Айқын газеті, желтоқсан 8, 09:30), Қолдан жасалған қымбатшылық (Айқын газеті, қараша 24, 08:00) сынды мақала тақырыптарының барлығы прецедентті мәтіннің бір компонентін өзгерту арқылы жасалған, әсерлілігі жоғары фразалық тіркестер. Жиналған мысалдарды сараптай келе, прецедентті мәтіннің бір компонентін өзгерту арқылы тақырыпты беру қазіргі шебер журналистердің үйреншікті әдісі екендігін байқаймыз. Бұл әдіс – автордың әсерлілікке жету үшін қолданатын таптырмас құралы. Аталмыш құбылыс тек қазақ тіл білімі аясында ғана емес, жалпы тіл білімінің нысаны ретінде прагмалингвистика, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика салаларында жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Прецедентті мәтіннің екі немесе үш компоненті өзгеріске ұшыраған, бірақ берілген газет тақырыбының құрылымынан, сыртқы формасынан, әуезділігінен, мағына астарынан прецедентті мәтіннің түпнұсқасы сезіліп тұратын қолданыстар да ұшырасады. Атап айтқанда, «*Қаңсыған қоқыстардан табылармыз...*» (Жас қазақ газеті, қараша 5, 2021) деп аталатын мақаланың тақырыпаты, әйгілі Мұқағали Мақатаевтың «Фаризаға» атты өлеңінен алынған «*Шаң басқан архивтерден табылармыз*» үзіндісінің компоненттерін ауыстыру арқылы жасалған. Өлең үзіндісінің бір ғана емес, бірнеше компоненті өзгеріске ұшыраса да, өлең сүйер оқырманның санасындағы прецедентті мәтіннің әсерлілігі жоғары. Мақалада көтерілген мәселе – Солтүстік Қазақстан облысының орталығы Қызылжардағы мәдениет және демалыс саябағында тұрған қазақ зиялыларына арналған ескерткіштердің күл-қоқысқа тасталынуы және жергілікті билік өкілдерінің немқұрайлығына арналған.

Қасқырға жаза жоқ, халықта маза жоқ (Айқын газеті, қаңтар 14, 2022) көпке танымал «Қанбақ шал» ертегісі бас кейіпкерінің «*Сенде жазық жоқ, менде азық жоқ*» сөзін еске түсіреді. Автор мақаласында Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданы аумағындағы тұрғындардың малдарына қасқыр шауып, маза бермей тұрғандығы жайында мәселе қозғайды. Ал қасқырмен күресуге тұрғындарға Ұлттық парк аумағында атуға болмайтындығы жайында ереже кедергі жасайды. Автордың тақырып қоюда шеберлігі, тақырыптың өзіне артылған прагматикалық қызметін толық атқарып тұруынан байқалады. Сонымен қатар, тақырып мәселеге тікелей сілтеп қана қоймай, оқырманның назарын өзіне аудартып, шешім іздеуге ықпал етіп тұр. Алайда газет тақырыпаттарында кездесетін екі немесе үш компоненті өзгеріске ұшыраған прецедентті мәтіндер, бір компоненті өзгеріске ұшыраған прецедентті мәтіндерге қарағанда сирек қолданылады. Аталмыш газет тақырыпаттарының жасалуы автор тарапынан шығармашылық ізденіс пен сөз қолданыстағы шеберлікті талап етеді.

Прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез келген жалқы есім (Иманбердиева, 2015: 44). Прецедентті есімдер немесе прецедентті атаулар ұғымы ХХ ғасырдың аяғында тіл біліміне активті түрде еніп, түрлі аспектіде зерттеу нысанына айналғаны мәлім. Алайда берілген ұғымның мағынасы әр ғалымның бағыты бойынша түрліше түсіндірілді. Қазақ тіл білімінде прецедентті есімдер көркем әдебиет мәтіндерінде және газет публицистикасында біршама қарастырылды. Әсіресе Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Е. Керімбаев сынды ғалымдардың зерттеулерінде қазақ танымына сай прецедентті есімнің ерекшелігі этнолингвистика және лингвомәдениеттану салаларының нысанына айналды. Прецедентті есімнің газет тілінің аясында зерттелуін сөз еткенде, мерзімді

баспасөз тілінде стереотип ретінде қолданылған прецедентті атаулар мен прецедентті антропонимдердің тілшінің стратегиясы ретінде қарастырған Г.О. Сейдалиеваның зерттеулерін атауға болады. «Прецедентті стереотиптік тұлға арқылы белгілі саяси тұлғаның немесе танымал тұлғаның іс-әрекетін баяндап, кемшіліктерін әшкерелеп, жақсылықтары мен жетістіктерін асыру мақсатында қолданылады» (Сейдалиева, 2017: 134). Газет тақырыптарында ұлттық танымдық ерекшеліктерді танытатын, аялық білімнің астарында тарихи әрі мәдени кодталған ұлттық прецеденттік есімдермен бірге, жалпы әлемге ортақ прецедентті есімдер де қатар қолданылады. Атап айтқанда ұлттық прецеденттік есім көбіне біздің санамызда Атымтай Жомарт, Алдар көсе, Шық бермес Шығайбай, Қожанасыр сынды аңыз-әңгіме, ертегі кейіпкерлерімен стереотиптелінеді. Алайда қазіргі таңда газет тақырыптарында жаңа тұлғалардың есімдері стереотиптік бейне ретінде қалыптасып жатқандығын байқауға болады. Мысалы: *Димаштар көбею керек!* (Оңтүстік Қазақстан газеті, 13.02.2020 11:27) Қазақстанның атын шығарып, абыройын асқақтатып жүрген Димаш Құдайбергеннің тұлғалық бейнесі халық санасында ерекше дарын иесі ретінде стереотиптелініп тұр. Аталмыш прецедентті есімнің әсерлілігі, экспрессивтілігі жоғары. Оқырман назарын аудартып, жағымды әсер сыйлап тұр. Сондай-ақ бүгінгі газет тақырыптарынан жалпы әлемге ортақ прецедентті есімдердің де жиі қолданысын байқауға болады. Атап көрсетсек, *«Холмстардың» қолы жүргелі тұр* (Айқын газеті, қаңтар 18, 10:00), *Әуекөлігі «Аладдиннің» кілемі емес* (Айқын газеті, қараша 26, 15:24) т.б.

Қазақ тілді газет басылымдарының тақырыптарын талдау нәтижесінде оқырман санасына әсер ету мақсатында, автор, көбіне прецедентті есімдер мен мәтіндердің көмегіне жүгінетіндігін байқаймыз. Мұндай газет тақырыптары өзге тақырыптардан аса әсерлілікпен ерекшеленеді. Прецедентті мәтіндер көпке танымал халық ауыз әдебиеті үлгілерінен, аңыз-әңгіме, жұмбақ, ертегі, мақал-мәтел және кең танымал ақын-жазушылар шығармаларынан үзінді, сондай-ақ тұрақты тіркестерден жасалуы мүмкін. Мерзімді баспасөздегі газет тақырыптарын сараптай отырып, прецедентті мәтіндердің өзгеріссіз немесе трансформацияланып қолданылуы көптеп кездеседі. Трансформацияланып қолданылған газет тақырыптары әлеуметті толғандыратын мәселелерді қозғай отырып, қалың оқырманның эмоциясы мен экспрессиясын тудыруға бағытталған. Прецедентті мәтіндердің трансформациялануы бір компонентінің немесе бірнеше компонентінің өзгеруі арқылы жүзеге асатындығы анықталды. Газет тілінде мұндай қолданыстардың көбеюі, қазіргі таңда бұқаралық ақпарат құралдары арасында, соның ішінде мерзімді баспасөзде әсерліліктің басым екенін аңғартады.

Қорытынды

Берілген зерттеу жұмысының өзектілігі: газет тақырыбы газет лексикасының маңызды құрамдас бөлігі ретінде ұлттық жазба әдеби тіліміздің бүгінгі жайынан, әлеуетінен құнды лингвистикалық маңызы бар ақпарат береді. Мақалада газет тақырыбындағы прецедентті мәтін мен прецедентті есімдер оқырман назарына әсер ету тұрғысынан талданды. Берілген мәселе лингвопрагматикалық аспектіде қарастырылды. БАҚ тілінің прагматикалық қызметінің негізінде әсерлілік жатқандығын ескеріп, авторлар әсерлілікке ұмтылу процесінде көбіне прецедентті мәтін мен прецедентті есімге жүгінетіндігі талданды. Қазіргі таңда дәстүрлі ақпарат алмасу құралдарында бұқаралық коммуникацияны жүзеге асыру адресаттың психологиясына, ұлттық танымдық ерекшеліктеріне бағытталған. Осы тұста мерзімді баспасөз тілінің ақпарат беруші, хабар таратушы, әсер етуші қызметтері тереңірек зерделеуді талап етеді. Өткен ғасырдың

екінші жартысынан бастап, қазақ әдеби тілінің ағымдағы жай-күйін мерзімді баспасөз тілі арқылы саралап, тілдегі болып жатқан өзгерістерді болжай білген тілші ғалымдар, осы күнгі тіл білімінің теориялық белді салаларының негізін қалай білді. Ал біз өз кезегімізде осы үрдісті жалғастырып, тереңдей түсуіне ат салысуымыз қажет. Газет тілінің лексикалық қабатында да біршама жаңалықтар бар. Газет тілі – лингвистикалық зерттеу жүргізуде, тілші мамандардың ұдайы жүгінетін зерттеу нысанына айналып отыр. Сондықтан газет тілінің маңызды құрамдас бөлігі, газет тақырыбының әсерлілігі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері, лингвопрагматика, психолінгвистика, этнолінгвистика аясында қарастыруды қажет етеді.

Әдебиеттер

Әлкебаева Д. (2014) Қазақ тілінің прагмастилистикасы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 247 б.

Әбілқасымов Б. (1974) Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алма-Ата: Ғылым баспасы, 1971. – 188 б.

Алдаш А. (1990) Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. – Алматы: Ғылым, 1990. – 136 б.

Сыздық Р., Шалабаев Б. (1989) Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.

Лазерова Э. А. (1989) Заголовок в газете. — Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 96 с.

<https://cheloveknauka.com/strategii-interpretatsii-smysla-gazetnyh-zagolovkov-britanskih-media-tekstov>

Момынова Б. (2003) Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: «Арыс», 2003. – 228 б.

Костомаров В.Г. (1965) Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки. – М.: Мысль, 1965. – 234 с.

Язык средств массовой информации: Учебное пособие для вузов (2008) / Под ред - М.Н. Володиной. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2008. – 760 с.

Заложная И.В. (2010) Структурно-семантические особенности заголовков газетных текстов с имплицитной инвективной коммуникативной целью / Вестник Ставропольского государственного университета, 71/2010. – 82-96 сс.

Сурова Д.С. (2008) Заголовок как компонент публицистического (газетного текста) в прагматическом аспекте автореферат дисс. на соиск. учен. степ. Канд. филол.наук – Астана 2008, – 29 с.

Современный толковый словарь русского языка. (2008) СПб –М., Рипол-Норинт, 2008. – 960 с.

Караулов Ю.Н. (1997) Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – 1997. – № 4. – С. 73-78.

Чернобривец С. Г. (2015) Газетные заголовки как средство достижения коммуникативно-прагматических целей // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Филологические науки. Том 1 (67). № 2. 2015 г. С. 110-116.

Иманбердиева С.Қ., Егізбаева Н.Ж. (2015) Прецедентті термин және прецедентті есім. ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы, 2015. – 158-166 бб.

Сейдалиева Г.О. (2017) Мерзімді баспасөздегі стереотиптердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері / Философия докторы (PhD) ғыл. дәреж. алу үшін дай. дисс. Алматы, 2017. – 185 б.

References

- Alkebaeva D. (2014) Qazaq tilinin pragmastilistikasy: oqulyq. – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 247 b. [Alkebayeva D. (2014) Pragmastilistics of the Kazakh language: a textbook. – Almaty: Kazakh University, 2014. – 247 p.] (in Kazakh)
- Abilkasymov B. (1974) Algashky qazaq gazetterinin tili. – Alma-Ata: Gylym baspasy, 1971. – 188 b. [Abylkasymov B. (1974) Language of the first Kazakh newspapers. – Alma-Ata: Nauka publishing house, 1971. – 188 p.] (in Kazakh)
- Aldash A. (1990) Qazaq leksikasynyndagy zhana qoldanystar. – Almaty: Gylym, 1990. – 136 b. [Aldash A. (1990) New uses in Kazakh vocabulary. Almaty: Nauka publ., 1990. – 136 p.] (in Kazakh)
- Syzdyk R., Shalabaev B. (1989) Korkem teksti lingvistikalық taldaу. – Almaty: Mektep, 1989. – 128 b. [Syzdyk R., Shalabaev B. (1989) Linguistic analysis of artistic texts. – Almaty: Shkola publ., 1989. – 128 p.] (in Kazakh)
- Lazerova Je. A. (1989) Zagolovok v gazete. — Izd-vo Ural. un-ta, 1989. – 96 s. <https://cheloveknauka.com/strategii-interpretatsii-smysla-gazetnyh-zagolovkov-britanskikh-media-tekstov> [Lazareva E. A. (1989) Headline in the newspaper. – Ural Publishing House. un-ta, 1989. – 96 p.] (in Russian)
- Momynova B. (2003) Gazet leksikasy (zhujesi men kurylymy). – Almaty: «Arys», 2003. – 228 b. [Momynova B. (2003) Newspaper vocabulary (system and structure). – Almaty: «Arys», 2003. – 228 p.] (in Kazakh)
- Kostomarov V.G. (1965) Iz nabljudenij nad jazykom gazety: gazetnye zagolovki. – M.: Mysl', 1965. – 234 s. [Kostomarov V.G. (1965) From observations on the language of the newspaper: newspaper headlines. – Moscow: Mysl, 1965. – 234 p.] (in Russian)
- Jazyk sredstv massovoj informacii: Uchebnoe posobie dlja vuzov (2008) / Pod red - M.N. Volodinoj. – M.; Akademicheskij Proekt; Al'ma Mater, 2008. – 760 s. [The language of mass media: A textbook for universities (2008) / Edited by M.N. Volodina. – M.; Academic Project; Alma Mater, 2008. – 760 p.](in Russian)
- Zalozhnaja I.V. (2010) Ctrukturno-semanticheskie osobennosti zagolovkov gazetnyh tekstov s implicitnoj invektivnoj kommunikativnoj cel'ju / Vestnik Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta, 71/2010. – 82-96 s. [Zagladnaya I.V. (2010) Structural and semantic features of headlines of newspaper texts with an implicit invective communicative purpose / Bulletin of Stavropol State University, 71/2010. – 82-96 pp.] (in Russian)
- Surova D.S. (2008) Zagolovok kak komponent publicisticheskogo (gazetnogo teksta) v pragmaticheskom aspekte avtoreferat diss. na soisk. uchen. step. Kand. filol.nauk – Astana 2008, – 29 c. [Surova D.S. (2008) The title as a component of a journalistic (newspaper text) in a pragmatic aspect abstract diss. on the job. learned. step. Candidate of Philology.Sciences – Astana 2008, – 29 p.] (in Russian)
- Sovremennyj tolkovyj slovar' russkogo jazyka. (2008) SPb –M., Ripol-Norint, 2008. – 960 s. [Modern explanatory dictionary of the Russian language. (2008) St. Petersburg — M., Ripoll-Norint, 2008. – 960 p.] (in Russian)
- Karaulov Ju.N. (1997) Nekotorye osobennosti funkcionirovanija precedentnyh vyskazyvanij // Vestnik MGU. Serija 9. Filologija. – 1997. – No 4. – S. 73-78. [Karaulov Yu.N. (1997) Some features of the functioning of precedent statements // Bulletin of the Moscow State University. Series 9. Philology. – 1997. – No. 4. – pp. 73-78.] (in Russian)
- Chernobrivec S. G. (2015) Gazetnye zagolovki kak sredstvo dostizhenija kommunikativno-pragmaticheskikhcelej // UchenyepapiskiKrymskogofederal'nogouniversiteta imeni V.

I. Vernadskogo Filologicheskije nauki. Tom 1 (67). № 2. 2015 g. S. 110-116. [Chernobrivets S. G. (2015) Newspaper headlines as a means of achieving communicative and pragmatic goals // Scientific notes of the V. I. Vernadsky Crimean Federal University Philological Sciences. Volume 1 (67). No. 2. 2015, pp. 110-116] (in Russian)

Imanberdieva S., Egizbaeva N. (2015) Precedenti termin zhfne precedentti esim. KazNU Habarshysy, Filologija serijasy, 2015. – 158-166 bb. [Imanberdieva S. K., Egizbaeva N. zh. (2015) Precedent term and precedent name. Bulletin of kaznu, Philological Series, 2015. – pp. 158-166] (in Kazakh)

Sejdalieva G.O. (2017) Merzimdi baspasözdegi stereotipterdің lingvopragmatikalыk erekshelikteri / Filosofija doktory (PhD) ғыл. дәреzh. alu ыshin daj. diss. Almaty, 2017. – 185 b. [Seydalieva G. O. (2017) Linguopragmatic features of stereotypes in the Periodical Press / dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty, 2017. – 185 p.] (in Kazakh)